

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

**Кваліфікаційна робота
магістра**

**на тему: АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0531-з
спеціальності: 053 – Психологія
Черкун Катерина Євгенівна
Керівник: к.психол.н., доцент кафедри
психології Губа Н.О.
Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри
психології Бойко Г.В.

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Губа Н.О., доцент		
Розділ 1	Губа Н.О., доцент		
Розділ 2	Губа Н.О., доцент		
Розділ 3	Губа Н.О., доцент		
Висновки	Губа Н.О., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-червень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень-серпень 2022 р.	Виконано
5	Написання висновків	вересень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2022 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2022 р.	Виконано

Студент _____ К.Є. Черкун

Керівник роботи _____ Н.О. Губа

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 52 сторінки, 21 джерело, 1 таблиця.

Об'єкт дослідження – арт-терапія як метод лікування нервових і психічних захворювань засобами мистецтва та самовираження в мистецтві.

Предмет дослідження – арт-терапія у роботі з дітьми молодшого шкільного віку як засіб розвитку їх комунікативної компетентності.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати особливості розвитку комунікативних компетентностей дітей молодшого шкільного віку, розробити та проаналізувати програму розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії.

Гіпотеза дослідження: передбачаємо, що рівень комунікативної компетентності молодших школярів підвищиться після проведення арт-терапевтичної програми.

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел; аналіз, синтез, дедукція, узагальнення, абстрагування.

Наукова новизна полягає у розробці програми розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії.

Галузь використання: навчально-виховні заклади, позашкільні навчальні заклади для дітей, загальноосвітні школи.

АРТ-ТЕРАПІЯ, КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ,
СПІЛКУВАННЯ, МОЛОДШІ ШКОЛЯРИ, ПРОГРАМА РОЗВИТКУ

SUMMARY

Cherkun K. Art Therapy as a Means of Forming the Communicative Competence of Junior Schoolchildren.

Master's qualification thesis: 52 pages, 21 sources, 1 table.

The object of the research is art therapy as a method of treating nervous and mental diseases by means of art and self-expression in art.

The subject of the research is art therapy in working with children of primary school age as a means of developing their communicative competence.

The purpose of the work is to theoretically substantiate the peculiarities of the development of communicative competence of children of primary school age, to develop and analyze a program for the development of communicative competence of primary school children through the use of art therapy.

Research hypothesis: we assume that the level of communicative competence of junior high school students will increase after the art therapy program.

Research methods: theoretical: theoretical and methodological analysis, classification and systematization of scientific sources; analysis, synthesis, deduction, generalization, abstraction.

The scientific novelty consists in the development of a program for the development of communicative competence of younger schoolchildren through the use of art therapy.

Field of use: educational institutions, extracurricular educational institutions for children, secondary schools.

ART-THERAPY, COMMUNICATIVE COMPETENCE, COMMUNICATION,
YOUNGER SCHOOL STUDENTS, DEVELOPMENT PROGRAM

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1 Поняття арт-терапії в сучасному психологічному дискурсі.....	9
1.2 Комунікативна компетентність як невід’ємна складова розвитку особистості.....	13
РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ АРТ-ТЕРАПІЇ ДЛЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	17
2.1 Особливості психологічного розвитку дітей молодшого шкільного віку	17
2.2 Арт-терапія як ефективний засіб формування комунікативної компетентності молодших школярів	21
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ	24
3.1 Програма розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії	24
3.2 Аналіз ефективності програми розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії	43
ВИСНОВКИ.....	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	50

ВСТУП

Актуальність дослідження. Арт-терапія відноситься до психологічного впливу мистецтвом і використовується в соціальній, педагогічній, психологічній роботі як засіб гармонізації та розвитку психіки людини через її заняття художньою творчістю. Актуальність застосування арт-терапії пов'язане з тим, що особливість такої діяльності полягає не у навчанні певного виду мистецтва, а в тому, що особистість за допомогою арт-терапевтичних технік, спеціально підібраних засобів, отримує можливість самовиразитись, виплеснути негативні емоції, поділитися своїми переживаннями і, таким чином, покращити свій психоемоційний стан.

Арт-терапія найбільше підходить для роботи з дітьми і ґрунтується на тому, що стан внутрішнього «Я» дитини відображається в продуктах його творчості, позбавляючи надмірної напруги, внутрішнього конфлікту. Малюючи, дитина отримує можливість не тільки зменшити зайве збудження, тривожність, агресивність, недовіру до навколишнього світу, а й здобути впевненість у собі і успіх, а також пов'язані з ним позитивні переживання і зразки поведінки.

Особливо актуальною є проблема застосування засобів арт-терапії у роботі з дітьми молодшого шкільного віку, оскільки на різному етапі розвитку суспільства ми завжди зустрічатимемось із новими викликами. Діти молодшого шкільного віку, маючи низку специфічних психологічних ознак, повинні навчитися доцільно та доступно висловлювати свої думки, налагоджувати контакт зі співрозмовником, дискутувати тощо. Формування цих умінь передбачає комунікативна компетентність, розвиток якої може досягатись у процесі різноманітної людської діяльності, у тому числі в процесі застосування арт-терапевтичних методів та вправ.

Метою дипломної роботи є теоретичне обґрунтування особливості розвитку комунікативних компетентностей дітей молодшого шкільного віку,

розробка та аналіз програми розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії.

Гіпотеза дослідження: передбачаємо, що рівень комунікативної компетентності молодших школярів підвищиться після проведення арт-терапевтичної програми.

Для реалізації зазначеної мети передбачається розв'язання таких завдань:

- зреферувати науково-теоретичну літературу задля повного розуміння понять арт-терапія та комунікативна компетентність;
- зазначити та проаналізувати особливості психологічного розвитку дітей молодшого шкільного віку;
- простежити шляхи формування комунікативної компетентності молодших школярів засобами арт-терапії;
- розробити та проаналізувати програму розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії.

Об'єктом вивчення в роботі є арт-терапія як метод лікування нервових і психічних захворювань засобами мистецтва та самовираження в мистецтві.

Предмет дослідження – арт-терапія у роботі з дітьми молодшого шкільного віку як засіб розвитку їх комунікативної компетентності.

У роботі застосовано такі методи: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел; аналіз, синтез, дедукція, узагальнення, абстрагування.

Теоретико-методологічною основою роботи є теоретично-наукові дослідження Альохіної Н., Бега І., Бриндікова Ю., Волик А., Докторовича М., Замелюк М., Корніяки О., Пономарьової К., Савченко О., Стукало О., Шерцовой Г. та інших науковців.

Наукова новизна роботи полягає у розробці програми розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії.

Практичне значення результатів дослідження. Напрацьований теоретичний матеріал може використовуватися у семінарах, факультативах, присвячених дослідженню актуальних проблем арт-терапії та комунікативної компетентності школярів. Розроблена програма розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії може бути використана у психолого-педагогічній роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Структура роботи обумовлена її метою і завданням. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи становить 54 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Поняття арт-терапії в сучасному психологічному дискурсі

Арт-терапія – це складне та багатоаспектне явище, дослідженням якого займалося чимало науковців, серед яких Ю. Бриндіков, А. Волик, М. Докторович, М. Замелюк, М. Магдисюк, Н. Ольхова, І. Смілянець, О. Федій та інші дослідники. Особливої уваги заслуговує проблема впровадження та застосування засобів арт-терапії в освітньому процесі для розвитку комунікативної компетентності школярів, на що звертається особлива увага в магістерській роботі.

У науковій психотерапевтичній літературі арт-терапія розглядається як група терапевтичних методів, застосування яких передбачає продуктивну художню творчість з використанням ігрових форм, за допомогою яких з'являється можливість зрозуміти несвідомі елементи конфлікту. Такі методи сприяють вивільненню емоцій, стимулюють експресивні здібності та допомагають людині в процесі вербального діалогу з арт-терапевтом зрозуміти та усвідомити сутність своїх проблем, що призводить до позитивних змін внутрішнього стану [16, 55].

Існують різні погляди на визначення поняття арт-терапія. Деякі дослідники розглядають арт-терапію як творчу методику, що спирається на засоби мистецтва, як засоби символічної, невербальної комунікації, при реалізації якої створюється сприятливе середовище для встановлення та підтримання позитивних відносин між учасниками терапевтичного процесу, досягнення особистих і соціальних терапевтичних цілей, що визначаються індивідуально. Тобто до арт-терапії відносять різні види терапії мистецтвом. [16, 63]. Інші учені позначають цим терміном лише терапію образотворчим мистецтвом. Ми дотримуємось більш широкого визначення цього поняття та погоджуємося з думкою про те, що арт-терапія є методом лікування нервових

і психічних захворювань засобами мистецтва та самовираження в мистецтві [4, 41].

Основна ціль використання арт-терапії полягає у гармонізації розвитку особистості через розвиток вміння самовираження та самопізнання [5, 148]. Одними з ключових понять в арт-терапії є сублімація і трансформація, які означають, що всі внутрішні емоції під час терапії не слід придушувати, або витісняти в підсвідомість, їх слід перетворювати в експресивні образи [7, 4].

А. Волик, розглядаючи арт-терапію як метод зцілення виділяє основні переваги арт-терапії, до яких відносить такі:

- створення позитивного емоційного настрою, формування активної життєвої позиції;
- полегшення процесу комунікації з іншими людьми;
- зміцнення культурної ідентичності дитини, подолання мовного бар'єру;
- надання можливості звернутися до тих реальних проблем або фантазій, які з будь-яких причин важко обговорювати вербально;
- надання можливості на символічному рівні експериментувати з різними почуттями, досліджувати і виражати їх у соціально прийнятій формі;
- можливість дослідження особистості та пропрацювання думок і емоцій, які людина тримає в собі;
- розвиток почуття внутрішнього контролю;
- підвищення адаптаційної здатності людини до повсякденного життя;
- ефективність у корекції різних відхилень і порушень особистісного розвитку;
- можливість зближення людей [5, 148-149].

Арт-терапія може проводитись як індивідуально, так і в групах. Групові арт-терапевтичні заняття відрізняються «демократичною» атмосферою, що проявляється у рівності прав і відповідальності всіх учасників арт-групи, меншому ступені залежності від арт-терапевта, здатністю адаптуватися до групових норм [3, 44].

У цьому контексті М. Лібман зазначає, що групова арт-терапія:

- підвищує самооцінку і призводить до зміцнення особистої ідентичності;
- пов'язана з наданням взаємної підтримки учасникам арт-групи;
- дає змогу опановувати нові ролі, розвивати ціннісні соціальні навички;
- надає можливість поспостерігати за результатами своїх дій і їхнього впливу на інших учасників групи;
- розвиває уміння і навички прийняття рішень [21].

Головною функцією арт-терапії є відновлення та покращення психічного здоров'я людини. Однак, окрім того, що арт-терапевтичні засоби та прийоми допомагають покращити психічний стан, вони також сприяють розкриттю креативності та творчого потенціалу особистості. Креативність в даному контексті розуміється як готовність людини до змін, уміння знаходити нестандартні відповіді на завдання та здатність уникати стереотипного мислення. За допомогою танцю, малюнку, ліплення, музики, написання творів, казки, театру, людина здатна пізнавати та переживати яскраві емоції, почуття й фантазії. Мистецтво відкриває витoki натхнення, ініціює творче зростання людини і зцілює її душевні рани [8, 54].

Творчість є своєрідною мовою символів, розуміючи яку, можна навчитися бачити і розуміти свої страхи, потаємні бажання, нездійснені мрії і внутрішні конфлікти [5, 48]. Завдяки творчому вираженню своїх емоцій, почуттів, внутрішніх переживань людина може краще їх усвідомити та зрозуміти свої явні та приховані бажання, ідеї, почуття. Коли людина займається творчою діяльністю, вона розслабляється та, відчуваючи себе в безпеці, набуває здатність чути та усвідомлювати власні думки і мотиви поведінки.

Відомо, що діти, як правило, багато малюють. Творчість для дитини є важливою складовою процесу її життєдіяльності, що відображає внутрішні переживання дитини, її думки та емоції, а також психологічні реакції на певні життєві події. Творча діяльність дитини допомагає їй відобразити багатство власної фантазії, даючи їй матеріальне вираження у символах. Символи дуже

яскраво відображають реальність, із якою стикається дитина (як зовнішню, так і внутрішню).

У дітей, на відміну від дорослих, існує дуже тісний зв'язок тілесного та духовного. Якщо доросла людина постійно контролює свою поведінку, реакції, думки, дитина ж навпаки – миттєво демонструє свої почуття. Тому як і в житті, так і у творчості діти, не задумуючись, творять те, що відчують, не аналізуючи. Творчість природно вплітається у життя дитини та є невід'ємною частиною її гармонійного розвитку. У творчості дитини відображається те, що її хвилює, те, що для неї важливо.

Креативність як складова психічного розвитку особистості включає в себе мотиваційний, інтелектуальний, емоційний та комунікативний компоненти. Для їх розвитку необхідно розширяти рольовий простір кожної особистості та включати його в різноманітні види діяльності, які забезпечують творчу самореалізацію та створюють досвід соціальних відносин [13, 43]. Саме тому доцільним є розвиток креативності засобами арт-терапії з наймолодшого віку.

Говорячи про арт-терапію у контексті освітнього процесу, варто зауважити, що будь-яка творча діяльність дитини є важливим елементом її розвитку. Зокрема, арт-терапія – досить ефективний спосіб розвитку творчого потенціалу дитини та її креативності. Для дитини такий вид діяльності є не лише приємним проведенням часу. За умови успішного застосування методів арт-терапії, психолог, педагог або батьки можуть допомогти дитині розвинути життєво необхідні уміння та навички, до яких, у тому числі, належать і комунікативні вміння.

1.2. Комуникативна компетентність як невід’ємна складова розвитку особистості

Розвиток комуникативної компетентності є надзвичайно важливим аспектом у формуванні особистості. Уміння чітко та зрозуміло висловлювати власні думки, слухати і чути співрозмовника, грамотно вести бесіду, співпрацювати, аргументовано доносити свою точку зору, толерантно ставитися до думок інших та відстоювати власну позицію – комуникативні уміння, формування яких передбачає сучасна якісна освіта. Правильно розвинені комуникативні уміння в майбутньому слугуватимуть фундаментом для життєвого успіху людини, саме тому так важливо починати розвивати цю компетентність з наймолодшого віку. Сьогодні проблема розвитку комуникативних навичок особистості є актуальною та важливою.

Щодо поняття компетентності, можемо зазначити, що дослідники його тлумачать по-різному, однак у своїй роботі ми оперуватимемо визначенням, яке наводиться у енциклопедичному словнику. Зокрема, під компетентністю розуміємо «коло» питань, в яких людина добре «розуміється» і включає сукупність новоутворень, знань та умінь, системи цінностей та відносин, що сприяють створенню ціннісно-сміслових, поведінкових, мотиваційних, емоційно-вольових результатів діяльності особистості [6, 231]. Під комуникативною компетентністю розуміємо коло умінь, пов’язаних із різними ситуаціями спілкування. Комуникативні якості, як зазначає О. Стукало, залежно від виду комуникативної діяльності поділяють на вербальні, що характеризують мовну культуру фахівця, та невербальні, які характеризують уміння використовувати немовні засоби, емоційну культуру, вміння управляти своїм темпераментом [14].

Серед головних комуникативних умінь, що відіграють важливу роль в особистісному розвитку людини, К. Пономарьова виділяє «уміння спілкуватися, слухати і чути партнера, співпрацювати, вільно, чітко і зрозуміло висловлювати свою точку зору, відстоювати власну позицію,

аргументовано переконувати інших, бути толерантним до різних думок» [11, 4]. До цього переліку відносимо також «уміння розподіляти свою увагу, уміння соціальної перцепції (сприймати та розуміти внутрішній стан партнера за зовнішніми ознаками), уміння здійснювати прогнозування реакції партнера за спілкуванням, уміння керувати своєю поведінкою в спілкуванні» [1].

Усі перераховані вище комунікативні уміння, на думку О. Корніяки, мають такі визначальні характеристики: «вони самостійні (кожна з них є унікальним додатком до професійних вмінь), взаємозалежні (кожна певною мірою пов'язана з іншими), ієрархічно організовані (кожна існує завдяки наявності попередньої)» [10, 37]. Окрім того, що комунікативна компетентність включає в себе уміння, пов'язані зі спілкуванням, до неї також належать і моральні якості (ввічливість, емпатійність, тактовність, доброзичливість, повага до іншої людини та ін.), пов'язані зі ставленням особистості до людей, з урахуванням їх потреби бути оціненими і захищеними, тобто з моральною поведінкою у професійній та міжособистісній взаємодії [10, 38].

Комунікативна компетентність передбачає оволодіння всіма видами мовної діяльності та основами культури усної та письмовій мові, базовими вміннями та навичками використання мови в життєво важливих сферах та ситуаціях спілкування. Вона може набуватися як у результаті природної мовленнєвої діяльності, так і внаслідок спеціального навчання, до яких, у тому числі, належить арт-терапія. Як влучно зауважує О. Корніяка, «вдосконалення комунікативної компетентності особистості має відбуватися через цілеспрямований розвиток її структурних компонентів у поєднанні з розвитком комунікативної мотивації, формуванням позитивного настановлення на забезпечення творчого характеру засвоєння і вияву технологічних вмінь та навичок у складних ситуаціях взаємодії (проблемних, конфліктних)» [10, 41].

Дослідники виділяють такі структурні компоненти комунікативної компетентності особистості: знання (усвідомлення того, яка комунікативна

поведінка є найбільш влучною в конкретній ситуації), уміння (здатність застосувати цю поведінку в даному контексті) та мотивація (прагнення ефективної та компетентної комунікації) [1]. Будучи інтегративною особистісною якістю, комунікативна компетентність передбачає ситуаційну адаптивність та свободу володіння вербальними та невербальними засобами спілкування. Комунікативну компетентність розуміємо як здатність особливим чином і в особливих умовах взаємодіяти з іншими людьми. Особливо важливим фактором є розвиток цієї компетентності в учнів у школі, оскільки освітнє середовище сприяє постійній взаємодії з соціумом, а знання культури спілкування є основою гармонійного спілкування та налагодження зв'язків з оточенням.

Формування комунікативної компетенції дитини раннього віку має два аспекти: набуття навичок у системно-мовній сфері та освоєння загальних умов мовної дії у діалозі. Методом «проб і помилок» – і завдяки суттєвій допомозі з боку дорослого – дитина розвиває свою системно-мовну компетенцію, нарощуючи при цьому компетенцію діалогічну, а пізніше – і монологічну. Розвиток цієї компетенції зумовлює формування навичок у сферах інших компетенцій, проте вихідним стимулом є все ж таки необхідність спілкуватися з оточуючими. Вміння та навички спілкування у молодшому шкільному віці передбачають адекватне сприйняття усного та письмового мовлення відповідно до ситуації мовного спілкування, а також створення усних монологічних та діалогічних висловлювань на актуальні соціально-культурні, морально-етичні, побутові та навчальні теми відповідно до цілей та ситуації спілкування.

Формування в учнях комунікативної компетентності в освітньому процесі є необхідною умовою їх майбутньої успішності, психічного здоров'я та освіченості. Найістотнішими складовими комунікативної компетентності є вміння та готовність будувати контакти з людьми, спілкуватися, управляти своїм емоційним станом, вирішувати конфліктні ситуації тощо [1].

Відповідно, можемо зробити висновок, що опанування особистістю знаннями та нормами комунікації, а у майбутньому – реалізація цих комунікативних знань у практичній діяльності через комунікативні вміння та навички є показником сформованості у людини певного рівня комунікативної компетентності.

РОЗДІЛ 2.

СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ АРТ-ТЕРАПІЇ ДЛЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Особливості психологічного розвитку дітей молодшого шкільного віку

Дослідженням питань психологічного розвитку молодших школярів займалося чимало науковців. Однак практично всі проблеми, пов'язані з віковими особливостями розвитку дітей молодшого шкільного віку і досі залишаються актуальними та потребують нових науково-експериментальних досліджень. Тому, зважаючи на стрімкий розвиток суспільства, дуже важливим є дослідження специфіки психологічного розвитку дітей саме в умовах сьогодення.

Кожен вік дитини характеризується певними специфічними особливостями, що в сукупності формують своєрідні моделі поведінки та є важливою складовою особистості. У молодшому шкільному віці розвиваються важливі психічні процеси, серед яких мислення, мовлення, світосприйняття, концентрація уваги та пам'яті. При цьому дитина починає їх більше усвідомлювати та розуміти. Цей період можемо охарактеризувати як перехідний між дошкільним дитинством та учнівством, тому дитина переживає важливий етап становлення та усвідомлення себе як особистості з новими характерними рисами та можливостями. Як і будь-який перехідний стан, молодший шкільний вік відрізняється прихованими можливостями розвитку, які важливо своєчасно виявити та розвинути [19].

Чимало психічних якостей особистості закладаються та культивуються саме в молодшому шкільному віці. Поява, розвиток та формування цих якостей відбувається у процесі освітньої діяльності, під час становлення навичок навчання. Основними новими якостями дитини такого віку є

довільність, внутрішній план дії та рефлексія, які дозволяють досягти такого рівня психічного розвитку, щоб дитина могла себе спокійно та вільно відчувати себе у процесі в середній школі, а також нормально перейти в підлітковий вік. Деяких школярі зустрічаються з невідповідністю до середньої школи, що, як правило, пов'язана з несформованістю саме цих загальних рис і навичок дитини, які визначаються рівнем психічних процесів та самою навчальною діяльністю [19].

У молодшому шкільному віці дитина переживає етап становлення та розвитку, що характеризується змінами в пізнавальній сфері дитини. Передусім починається активний розвиток та становлення прийомів запам'ятовування. Від найбільш примітивних прийомів учень переходить до групування, осмислення зв'язків різних частин матеріалу. У школі за відносно короткий період школяр має засвоїти певну кількість понять, а також зрозуміти та вміти виконувати різноманітні розумові операції. У процесі навчання у цей період для дитини відбувається не лише засвоєння окремих знань, а й формування загального інтелектуального, емоційного, соціального підґрунтя. У цьому віці формується здатність зосереджувати увагу на речах, які не дуже цікавлять суб'єкта. «Найбільш суттєві зміни відбуваються у сфері мислення, яке набуває все більш абстрактного й узагальненого характеру» [19].

І. Бех у своїх психологічних дослідженнях зауважив, що у цей період розвитку у дитини «помітно підвищується загальна психологічна сприйнятливність до виховних впливів, що допомагає розширенню зони найближчого морального розвитку. Завдяки потребі звертатися до власного внутрішнього світу, підвищується рівень його усвідомлення і дієвість регулюючої функції. Відтак, відповідальні наміри набувають все більшої питомої ваги в поведінці і діяльності школярів» [2, 678]. Молодший школяр порівнює поведінку свого оточення із власною та формує їх оцінку. Оцінка інших людей формується у нього на основі порівняння зі своїми вчинками, думками, переконаннями.

Окрім того, серед специфічних особливостей сучасного молодшого школяра є – «демократичність» у стосунках з учителем, мимовільність поведінки, невміння регулювати свої дії відповідно до норм шкільного життя. Це природно для новачків, але як зауважують учителі, в сучасних першокласників спостерігається певна протидія вимогам до поведінки. «Потрібно», «не можна», «виконай до кінця» - все це сприймається лише за дуже великої наполегливості вихователя [2, 94].

Що стосується емоційної сфери дитини, її переживання набувають нового сенсу, між ними встановлюються зв'язки, стає можливою боротьба переживань. Зовнішні події, ситуації, стосунки з оточенням становлять зміст переживань, вони своєрідно переломлюються у свідомості, і емоційні уявлення про них складаються залежно від логіки почуттів дитини, її рівня потреб, очікувань (одна і та ж оцінка, отримана на уроці різними дітьми, викличе в них абсолютно різний емоційний відгук).

У соціальній сфері дитина також зустрічається з новими відкриттями та викликами. Оскільки виникають нові взаємини з оточуючими людьми, а також нові обов'язки. Учень живе за встановленим режимом дня, вивчає визначені шкільною програмою предмети, підкоряється шкільним правилам поведінки. Ця соціальна ситуація вимагає формування навчальної діяльності, яка спрямована на засвоєння науки й культури [19]. Відповідно, однією з головних цілей початкової освіти є формування такої навчальної діяльності, яка б навчила школярів вчитися.

Важливою складовою освітнього процесу, особливо для молодших школярів, є мотивація діяльності. Успіх освітньої діяльності залежить не лише від засвоєння учнями знань, а й від прагнень досягати високих результатів та розвивати в собі найкращі якості, тобто від мотивації. Чим вище рівень мотивації, тим більше факторів спонукає дитину до навчання, і тим більш високих результатів вона може досягти. Розвиток у школярів позитивної навчальної мотивації є одним із найважливіших факторів ефективного

навчання. Кожен учитель має розуміти сутність мотивації навчальної діяльності, основних закономірностей її розвитку та функціонування.

Навчальна мотивація визначається як окремий вид мотивації, включений у навчальну діяльність. У більш широкому значенні мотивація навчання може бути розглянута як загальна назва для процесів, методів, засобів спонукання учнів до продуктивної пізнавальної діяльності, до активного освоєння змісту освіти. Як і будь-який інший вид мотивації, вона системна і характеризується насамперед спрямованістю, стійкістю та динамікою.

Для дітей молодшого шкільного віку мотивація відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки у цей період формуються бажання та стимули до навчання у далекій перспективі. Як правило, дитина, що приходить до першого класу уже є мотивованою до навчання, оскільки, розпочинаючи новий період свого життя, вона відчуває дорослішання, більшу відповідальність та свободу. Тому головна задача педагогів, психологів та батьків полягає у тому, щоб розвивати цю мотивацію, стимулювати дитину до навчання, надаючи їй постійну підтримку та допомогу.

Кожен учитель має мотивувати учнів на своїх уроках, оскільки успіх дитини – це явище, що охоплює усі аспекти його освітньої діяльності, а отже успіх на конкретному уроці – це одна зі складових успішного навчання. Мотиваційна сфера є досить індивідуальною, тому при застосуванні методів та прийомів мотивації слід враховувати психологічні особливості кожного учня. Як зазначає О. Савченко, у навчальному процесі варто використовувати широкий діапазон стимулів, щоб впливати на мотивацію кожного учня [12, 236].

2.2 Арт-терапія як ефективний засіб формування комунікативної компетентності молодших школярів

Арт-терапія є ефективним інструментом розвитку творчості та креативності дітей молодшого шкільного віку. Окрему психологічну проблему становить запровадження засобів арт-терапії в освітній процес з метою розвитку комунікативної компетентності учнів.

Вправи з арт-терапії служать інструментом для вивчення почуттів, ідей та подій, для розвитку міжособистісних відносин, для зміцнення самооцінки та впевненості та створення більш впевненого образу самого себе.

Художня творчість дитини свідчить про первісний синкретизм людської психіки, що й пояснює високу мистецьку цінність дитячих малюнків. Вони відображають безпосередність і свіжість світосприйняття. За допомогою малювання дитина має можливість вираження своїх емоцій та фантазій. Чимало дослідників дитячого малюнка відзначають, що на кожному етапі малюнок має свої особливості. А кожному віку відповідають свої відкриття навколишнього світу, і це знаходить вираз у малюнках.

Розвиток навичок спілкування пов'язаний з декількома способами та етапами арт-терапевтичної діяльності. Перед початком роботи необхідно пояснити дітям, що в арт-терапії немає правильного або неправильного, так школярі зможуть досягти внутрішнього відчуття безпеки та усвідомити, що створення образів – це спосіб передачі свого досвіду, думок і почуттів, і що їх не критикуватимуть і не оцінюватимуть. Педагог, психолог або батьки можуть стимулювати формування комунікативної компетентності дитини під час обговорення з нею її творчої діяльності, яку можемо умовно поділити на три етапи:

- 1) Перший етап стосується цілепокладання та пояснення дитині мети та завдань її діяльності. На цьому етапі необхідно обговорити зі школярем і питання, які стосуються роботи, і питання, що полягають у відображенні дитиною свого творчого задуму. У процесі формулювання та висловлення

думки про свої бажання та цілі, що стосуються арт-терапевтичної діяльності, дитина не тільки вчиться виражати свої наміри, задуми, задачі. Вона також навчається спілкуванню з оточенням – як з дорослим, який виконує роль наставника, так і з однолітками, які також беруть участь у процесі цієї діяльності.

2) Другий етап стосується самого процесу творчої діяльності дитини. Як правило, дитина у цей час зосереджена на тому, аби створити щось, що реалізує її задум та відобразить її творчий потенціал. Однак на цьому етапі роботи дитина може стикатися із певними труднощами та звертатися по допомогу до дорослого. Окрім того, деякі діти мають необхідність постійного обговорення своєї діяльності, її демонстрації та отримання схвалення від дорослого. На цьому етапі дуже важливо застосовувати індивідуальний підхід до кожного школяра, зважаючи на його психологічні особливості та потреби. Не треба вимагати від кожного коментування своєї роботи, оскільки бажання спілкуватися має ґрунтуватися на особистих потребах та мотивах. Тільки за умови внутрішнього бажання дитини спілкуватися, готовності до обговорення та її відкритості можна досягти ефективного формування комунікативної компетентності.

3) Третій, останній, етап стосується обговорення результатів роботи. На цьому етапі варто дати дитині можливість описати результат своєї творчості, зазначивши, які емоції вона відчувала у процесі. При цьому будуть розвиватись не лише навички говоріння та спілкування, а й уміння слідкувати за своїми почуттями, відстежувати власні емоції та здійснювати над ними рефлексію. Тут необхідно пам'ятати, що не можна інтерпретувати роботу дитини по-своєму (це може робити тільки сам автор за власним бажанням), не можна змушувати дітей розкривати більше, ніж вони того бажають.

Варто зазначити, що у процесі обговорення з учасниками занять їх творчої діяльності психолог може використовувати різні прийоми. Створюючи певні свідомі або несвідомі образи, людина знаходить свою цілісність, неповторність та індивідуальність, відбувається досягнення певних

цілей, таких як: вираз емоцій і почуттів, пов'язаних з переживаннями своїх проблем, самого себе; активний пошук нових форм взаємодії зі світом; підтвердження своєї індивідуальності, неповторності та значимості; підвищення адаптивності в постійно мінливому світі (гнучкості); зростання рівня толерантності свідомості особистості [9, 12].

Арт-терапевтичні вправи можна будувати по-різному. Вони можуть бути з високим або з невисоким ступенем структурованості. Спосіб роботи визначається впевненістю та ставленням дітей, але передусім поставленими цілями. Важливо знайти спосіб зберігати роботи дитини, оскільки вони становлять велику цінність для неї. Існує безліч способів – наприклад, спеціальні папки, книга чи журнал, виставки (які можна робити індивідуально чи спільно). До цих робіт можна повертатися у майбутньому для їх спільного або індивідуального обговорення зі школярами, здійснювати рефлексію над своїм минулим та вчитися порівнювати свої емоції в різні періоди життя.

РОЗДІЛ 3.

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

3.1 Програма розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії

Потреба в спілкуванні – це основана, базова потреб людини. Значущість спілкування як базової потреби визначається тим, що «вона диктує поведінку людей з не меншою владністю, ніж, наприклад, так звані життєві потреби». Спілкування – необхідна умова нормального розвитку людини як члена суспільства і як особистості, умова її духовного і фізичного здоров'я [18, 182].

Дітям молодшого шкільного віку іноді буває дуже важко висловити свою думку силу своєї необізнаності, невпевненості та віку. Тому створення та використання корекційно-розвивальної програми розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії у сучасній школі є актуальним та заслуговує уваги з боку психологів, вчителів та батьків.

Становлення емоційно-вольової сфери, з якою тісно пов'язано формування особистості – складний і тривалий процес, що характеризує психічний розвиток. Воно протікає під безпосередньою дією з боку оточуючих, в першу чергу дорослих, що виховують дитину. Без знання особливостей емоційної сфери дітей, важко вірно реагувати на їх вчинки, вибирати відповідні осуд або заохочення, цілеспрямовано керувати вихованням. Тому робота шкільного психолога, що може виявити проблему у дітей та підштовхнути батьків до її вирішення, має вагоме значення у закладах початкової і середньої освіти.

Невміння реалізувати дитиною комунікативні компетентності має негативний вплив на здоров'я. Особливо важко справляються з цією

проблемою діти з підвищеною агресивністю та тривожністю. Такі стани призводять до зниження працездатності, продуктивності діяльності, до труднощів в спілкуванні, дитина навіть згодом може зіткнутися з різними соматичними захворюваннями.

Метою корекційно-розвивальної програми є:

- підвищити рівня комунікативних навичок дітей молодшого шкільного;
- сприяти розвитку та вдосконаленню вербальних і невербальних засобів спілкування;
- навчити дітей віднайденню альтернативних способів вирішення стосунків;
- створити сприятливі умови для повноцінного психічного, соціального і духовного розвитку самосвідомості та самосприйняття;
- сформувати толерантне ставлення до оточуючих.

Основні завдання:

- підвищення рівня комунікативних навичок дітей молодшого шкільного віку;
- розвиток самооцінки та самопізнання;
- формування толерантного ставлення до оточуючих;
- розвиток творчої сфери методами арт-терапії;
- удосконалення вміння розрізняти емоції та почуття.

Кількість учасників та їх вік: 10 осіб віком від 6 до 8 років або 9 до 11 років.

Тренінгові приміщення: класна кімната, робочі місця (столи, стільці) для кожного.

Тривалість: 10 занять по 40 хвилин.

Предмет корекції: комунікативна сфера дітей молодшого шкільного віку.

Методи корекції: методи арт-терапії (ігротерапія, проєктивний малюнок, психо-гімнастика), методи поведінкової корекції, психологічні вправи.

Засоби корекції: ігри, вправи, бесіди, прийоми неігрового типу, спрямовані на розвиток рівня комунікативної компетентності.

Очікувані результати:

- підвищення рівня комунікативної компетентності;
- підвищення самооцінки;
- покращення стосунків у колективі.

Діагностичний блок: методика «Соціометрія», психомалюнкova методика.

Соціометрія – теорія вивчення міжособистісних відносин, автором якої є американський психолог Дж. Морено. Соціометричний метод опитування – один із різновидів опитування, який використовують для вивчення зв'язків та відносин всередині колективу шляхом виявлення стосунків між його членами. Цей метод застосовують для дослідження міжособистісних стосунків і між групових відносин з метою їх поліпшення. Підставою для оцінювання та вибору є почуття симпатії або антипатії до інших. [17, 142].

Здебільшого психомалюнки відображають актуальні почуття дитини. Водночас, образи психомалюнку можуть свідчити про несвідомий контекст переживань, глибинний їх рівень, реалізують певною мірою важливі потреби дитини. Складність інтерпретації малюнків пов'язана із суб'єктивним смисловим навантаженням образів. Вивчення психомалюнків нагадує дослідницький процес, який передбачає уважне покрокове розкриття смислів, неупередженість аналізу, обережне висування гіпотез та інтерпретацій, дотримання етичних принципів психодіагностичного дослідження. Більш вірогідні результати у вивченні психомалюнків можливо отримати через порівняльний аналіз опорних елементів серії малюнків, що виконані дитиною протягом певного часу [15, 34].

План проведення корекційно-розвивальної програми

№	Назва заняття	Тривалість
1.	Знайомство. Зняття стану емоційного дискомфорту. Діагностика.	40 хвилин
2.	Психомалюнкova діагностика.	40 хвилин
3.	Аналіз емоцій, станів та почуттів.	40 хвилин
4.	Вдосконалення комунікативних навичок.	40 хвилин
5.	Трансформація емоцій.	40 хвилин
6.	Глинотерапія.	40 хвилин
7.	Робота зі страхами.	40 хвилин
8.	Пісочна терапія.	40 хвилин
9.	Постановка цілей на майбутнє.	40 хвилин
10.	Підсумкове заняття.	40 хвилин

ЗАНЯТТЯ 1.

Знайомство. Зняття стану емоційного дискомфорту. Діагностика.

Вступне слово психолога. Повідомлення теми та мети корекційно-розвивальної програми та обговорення її тривалості.

Час: 2 хвилини

Знайомство. Обговорення правил роботи в групі.

Дітям пропонується назвати своє ім'я, за бажанням розповісти цікавий факт про себе та запропонувати правило для групи.

Найкращим буде формування низки правил самими дітьми. «Своїх» правил діти дотримуються частіше.

Орієнтовні і правилами роботи в групі будуть такі:

- Бути активним.
- Звертатися одне до одного на ім'я.
- Не критикувати.
- Правило піднятої руки.
- Бути щирим.
- Не оцінювати одне одного.
- Поважати думку інших.
- Дотримуватися запропонованих правил.

*Дітям пропонується схематично зобразити правила на фліпчарті.

Час: 7 хвилин

Діагностичний блок: методика «Соціометрія».

Час: 10 хвилини

Вправа «Скринька очікування»

Мета: дізнатися про очікування учасників. Діти малюють на стікерах, пишуть свої очікування від тренінгу та, проговорюючи їх, по черзі кидають до «Скриньки очікування», яку потім відкривають на останньому занятті.

Час: 8 хвилини

Вправа «Спікер»

Мета: обмін думками. Учасникам запропоновані вирази для обговорення:

1. *«У кращих друзів є такі розмови, які неможливо зрозуміти іншим людям».*
2. *«Без дружби ніяке спілкування між людьми не має цінності».*
3. *«Спілкуйся з тими хто вірить, хто поважає, і той хто цінує».*

Час: 8 хвилин

Рефлексія: психолог цікавиться враженнями школярів від заняття, дякує групі за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Час: 5 хвилин

ЗАНЯТТЯ 2.

Психомалюнкova діагностика.

Привітання.

Вправа «Фантастический калейдоскоп»

Мета: створення сприятливих умов для роботи в групі, привітання один одного. Діти передають один одному уявні предмети по колу, задача зобразити предмет максимально реалістично.

Час: 5 хвилин

Вправа «Синтез думок»

Пропонуються заздалегідь підготовлені фігурки-смайлики. Учасникам тренінгу потрібно написати переваги та недоліки життя з та без спілкування, знайти плюси та мінуси. Потім усі смайлики прикріплюються на фліпчарт. Учасники аналізують тези, обговорюють, роблять висновки.

Час: 5 хвилин

Діагностика. Малюнок «Мій світ». Гра «Художник»

Дитині пропонується уявити себе справжнім художником та намалювати свій. Зобразите те, як він або вона зазвичай комунікують з оточуючими (однолітками, друзями, рідними, вчителями, тощо) За бажанням дітям можна запропонувати послухати класичну музику або працювати у тиші.

*Малюнок - це діалог з несвідомим, тобто свідомість часто багато моментів просто упускає з поля зору, а малюнок може показати те, що зазвичай і на розум не завжди приходить під час розмови.

Час: 15 хвилин

Обговорення. Психолог у розмові з дітьми фіксує основні проблеми, реакції, почуття, що виникають у дитини. Цікавиться намальованим, робить висновки про психоемоційний стан дитини.

Час: 10 хвилин

Рефлексія: психолог цікавиться враженнями дітей від заняття (встановлює, що діти у хорошому стані покидають заняття; питає, що сподобалося, а що – ні тощо), дякує дітям за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Час: 5 хвилин

ЗАНЯТТЯ 3.

Аналіз емоцій, станів та почуттів

Вправа «Привітання-побажання».

Мета: зняття емоційного напруження, позитивне налаштування на заняття; становлення контакту, обмін думками, почуттями.

У психолога в руках «чарівна паличка», яку він зі словами привітання і побажань на сьогодні передає дітям. Перша дитина отримуючи «чарівну паличку», теж передає її наступній зі словами привітання і побажання.

Час: 5 хвилин

Вправа «Кущ троянд».

Мета: аналіз емоцій і станів, розвиток творчого мислення.

1 етап. Фантазування.

Дітям пропонується заплющити очі, увійти в особистий простір та уявити себе кущем троянди. Психолог допомагає фантазувати та мріяти за допомогою питань:

- Який ти кущ троянд?
- Ти дуже маленький? Ти великий? Ти пишний? Ти високий?
- На тобі є квіти? Якщо є, то які? (Вони не обов'язково мають бути трояндами.)
- Якого кольору твої квіти? Чи багато їх у тебе чи лише кілька штук? Чи повністю розпустилися твої квіти, чи у тебе тільки бутони? Чи є у тебе листя? Які вони? Як виглядають твої стебла та гілки? Як виглядає твоє коріння?.. Або, може бути, у тебе їх нема? Якщо є, які вони: довгі та прямі чи звивисті? Чи глибокі вони? Є чи у тебе шипи?

– Де ти знаходишся? У дворі? У парку? В пустелі? В місті? За містом? Серед океану?

– Чи знаходишся ти в якійсь посудині чи ростеш у землі, чи пробиваєшся крізь асфальт? Ти зовні чи всередині чогось? Що оточує тебе? Чи є там інші квіти або ти в на самоті? Чи є там дерева? Тварини? Люди? Птахи?

– Чи є навколо тебе щось на кшталт огорожі? Якщо так, то що це схоже? Чи ти перебуваєш на відкритому місці?

– На що це схоже – бути кущем троянд?

– Як ти підтримуєш своє існування? Хто-небудь доглядає за тобою?

– Яка погода зараз: сприятлива чи ні?

Час: 10 хвилин

2 етап. Малювання.

Психолог просить дітей розплющити очі, коли ті будуть готові. Далі дитині пропонується намалювати кущ, яким вона себе уявляла. Можна наголосити на тому, що техніка виконання не має бути ідеальною, головне – це зуміти пояснити, що малюєш та відчуваєш.

Час: 10 хвилин

3 етап. Обговорення.

Психолог просить дитину описувати кущ троянд у теперішньому часі, так, наче вона зараз і є цей кущ. Якщо дитині складно під час опису можна ставити додаткові запитання (наприклад, «Хто доглядає за тобою?»).

Психолог уважно слухає та записую основні тези. Після закінчення опису читає кожне твердження і питаю у дитини, наскільки його висловлювання від імені куща троянд відповідають його власному життю. Обговорення.

Час: 10 хвилин

Рефлексія: психолог цікавиться враженнями школярів від заняття, дякує групі за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Час: 5 хвилин

ЗАНЯТТЯ 4.

Вдосконалення комунікативних навичок

Привітання.

Вправа «Хвилинка позитиву»

Мета: навчити дітей висловлювати позитивні твердження, позитивно мислити, хвалити себе та оточуючих, адекватно оцінювати вчинки; налаштування на роботу.

Протягом декількох хвилин дітям пропонується, розповісти про себе психологу та іншим учасникам, повідомивши максимум позитивної інформації, описавши те, що самому подобається. Це можуть бути риси особистості, особливості зовнішності, подолані труднощі, добрі справи, вчинки, що викликають гордість собою.

Психолог допомагає дітям відчувати власну важливість.

Час: 5 хвилин

Бесіда. Гра «Спогади»

Мета: розвиток творчих та комунікативних компетентностей.

1 етап. Дітям пропонується заплющити очі та подумати про те, як зазвичай вона себе поводить і відчуває під час спілкування.

2 етап. Після цього дітям потрібно перенести свої спогади на папір. Малюнок може бути створений на основі кількох спогадів або одного спогаду.

3 етап. Обговорення. Психолог цікавиться намальованим.

- Чому саме цей спогад?
- Які емоції в тебе викликає ця подія?
- Що ти робиш на цьому малюнку?

*Дітям можна запропонувати говорити від імені людей, яких вони зобразили. Створити діалоги.

Час: 15 хвилин

Вправа «Сторітелінг»

Мета: навчити дітей проектувати позитивне, ефективне спілкування та досягати його мети.

Після попередньої роботи дітям пропонується вигадати альтернативні історії спілкування. Поговорити про можливі шляхи подолання труднощів під час спілкування та досягнення позитивного результату для всіх учасників спілкування.

Час: 15 хвилин

Рефлексія: психолог цікавиться враженнями школярів від заняття, дякує групі за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Час: 5 хвилин

ЗАНЯТТЯ 5.

Трансформація емоцій

Привітання. Вправа «Чарівні окуляри».

Мета: розвиток комунікативних компетентностей, покращення настрою, налаштування на роботу.

Психолог пропонує дітям по черзі одягнути «чарівні окуляри» (справжня оправа без лінз) та «побачити» щось особливе і позитивне у кімнаті, те, що викликає позитивні емоції, зробити комплімент собі або оточуючим.

Час: 5 хвилин

Вправа «Кривляка»

Мета: навчити дитину розпізнавати свої емоції, приймати та не боятися їх.

1 етап. Дітям по черзі показують картинки з різними виразами обличчя та емоціями. Потрібно повторити та назвати їх.

2 етап. Пропонується обрати одну чи декілька емоцій, які відображають стан дитини у цей момент та намалювати їх за допомогою кольорів. Пояснити свій вибір. Розказати про почуття.

Час: 15 хвилин

Вправа «Мандрівники»

Мета: релаксація, розвиток уміння толерантно спілкуватися та домовлятися.

Дітям пропонується обрати будь-яку гру (можна запропонувати, якщо виникають труднощі) та пограти один з одним. Психолог спостерігає за тим, як діти комунікують між собою.

Час: 15 хвилин

Рефлексія: психолог цікавиться враженнями школярів від заняття, дякує групі за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Час: 5 хвилин

ЗАНЯТТЯ 6.

Глинотерапія

Привітання.

Вправа «Дерево сподівань»

Мета: налаштування на роботу, визначення дітьми власних очікувань від заняття, розвиток навочок публічного виступу.

На столі, за яким працюють діти підготовлені заздалегідь маркери та стікери різних кольорів. Дітям пропонується написати (намалювати) на стікерах очікування від роботи. Після того, як діти записали (малювали) очікування вони озвучують їх та розміщують стікери на фліпчарті «Дерево сподівань». Потім, зачитуючи написане (розповідають про намальоване). Стікери розміщуються на кроні дерева.

Час: 10 хвилин

Робота глиною. Глина має дивовижну властивість дарувати приємні сенсорні відчуття та полегшувати прояв емоцій. Тому під час роботи з цим матеріалом у дитини можуть активізуватися різні спогади, пов'язані з досвідом позитивного чи негативного спілкування, приховані емоції, почуття тощо.

Робота з глиною зазвичай залишає приємні відчуття і дозволяє розслабитись. Гнучкість і податливість глини робить її придатною для задоволення найрізноманітніших потреб. Це чудовий матеріал, тому що він не

має певної форми, має м'якість, гнучкість і привабливий для осіб будь-якого віку.

*Під час роботи з глиною можна поговорити з дитиною про життєві етапи, про її почуття, переживання (обговорення відповідно до потреб дитини).

Час: 23 хвилини

Рефлексія. Наприкінці заняття діти повертається до стікерів з очікуваннями і переклеюють їх з крони дерева в «кошик» для збору «врожаю», якщо вони справдилися. Якщо очікування не справдилось, стікер залишається на попередньому місці. Образи символізують перехід від незнання та невміння до розуміння і компетенцій. Тут використовується метафора плодів, тобто здобутків під час роботи. Обговорення та відповідь на питання *«Що робити, щоб очікування справдилися?» (Діяти, продовжувати працювати над собою...)*.

Психолог цікавиться враженнями дітей від заняття, дякує за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Час: 7 хвилин

ЗАНЯТТЯ 7.

Робота зі страхами

Привітання. Вправа «Магічний капелюх».

Мета: покращити настрій, налаштуватися на роботу.

Одягаючи капелюха кожній дитині пропонується розповісти, про те, що заважає людям спілкуватися.

Час: 5 хвилин

Робота з відчуттям страху « а раптом це знову станеться...».

*Для дитини не тільки ситуації, що лякають є травмуючими, а й самі почуття тривоги та страху виявляються дуже складними та неприємними.

Вправа «Торбинка страхів»

Робота зі страхами передбачає звернення до складних переживань, тому необхідний хороший рівень безпеки між дітьми і терапевтом.

Під час виконання вправа «Торбинка страхів» на аркуші формату А4 малюємо контур торбинки. Пропонується заповнити цей мішок своїми страхами під час спілкування, намалювати їх там. Далі дітям пропонується взяти участь у «Ярмарку страхів», на якому можна буде свої страхи продати (якщо страхів багато, то пропонується вибрати кілька).

Потрібно виготовити «страхи» так, щоб відвідувачі ярмарку захотіли купити такі важливі товари, як страхи. «Страхи» виготовляють із підручних засобів (кол. папір, пластилін, клей, всякі палички, нитки тощо). Після того, як «страхи» виготовлені, треба подумати, як їх рекламувати для того, щоб решта дітей чи інших відвідувачів ярмарку захотіла їх купити.

Можна подумати про те:

Яка користь від цього страху?

Якій дитині вона може стати в нагоді і для чого?

Кому взагалі важливо мати такий страх?

Психолог допомагає дитині у тому, щоб сформулювати важливість страху, його користь, можна придумати, кому цей страх може стати в нагоді, кому його можна подарувати.

Наприклад, страх темряви - може стати у нагоді злодіям та грабіжникам, щоб вони не ходили в темряві і не шкодили людям.

- страх фізичного болю - може стати в нагоді забіякам і задирам.

- страх смерті - може знадобитися людям, які мають звички, шкідливі для здоров'я, тим, хто їздить за кермом, щоб бути обережнішим і взагалі людям, які люблять невинувато ризикувати.

Якщо дитина, рекламуючи свій страх, зрозуміє, що він потрібен їй самій, або захоче собі залишити його шматочок - це можна і важливо зробити.

Ця вправа допомагає виявити свої страхи, назвати їх, побачити, передати у символічній формі, вклавши у свої вироби ту тілесну енергію, що виникає внаслідок переживання цього страху дитиною. Важливим буває показати іншим людям свої страхи та побачити страхи інших дітей, які можуть бути схожі на твої.

Час: 25 хвилин

Рефлексія. Малюнок «Мої страхи»

Психолог пропонує створити малюнок своїх страхів.

Чи страшні вони? Чи важливі, потрібні? Як змінилося ставлення до них?

Психолог цікавиться враженнями дітей від заняття, дякує за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Час: 10 хвилин

ЗАНЯТТЯ 8.

Пісочна терапія

Вправа "Павутинка дружби"

Мета: розвиток групової взаємодії, навичок культури поведінки, навичок культури мовлення.

Станьте у коло і передайте клубочок яскравих ниток, кому захочете, при цьому потрібно звернутися на ім'я: "Привіт, друже..." та вислови добрі побажання або комплімент. Поступово з ниток утворюється павутинка. Психолог: Павутинка чудовим візерунком з'єднала справжніх друзів, тих, кого ви любите, цінуєте. Які почуття викликала гра? Що було найприємнішим? Тепер ми знаємо ще один спосіб, як зробити приємне іншим і покращити їм настрій.

Час: 5 хвилин

Пісочна терапія. Гра «Чарівний пісок»

Мета: розвиток тактильно-кінетичної чутливості, зняття емоційної напруги.

“Перед вами пісок. Хочете занурити в нього руки? (Відповідь дітей). Опустіть руки в пісок і розкажіть про свої відчуття (теплий, сухий, розсипається, тече крізь пальчики). Пропустіть між пальчиками. Відчувається тепло власних рук? Які спогади (почуття) охоплюють вас? Дітям пропонується підібрати якомога більше епітетів, що відображають стани.

Орієнтовні вправи:

- ковзай долоньями по поверхні піску, виконуючи зигзагоподібні і кругові рухи (як машинки, змійки);
- виконай ті ж рухи, поставивши долоню на ребро;
- зроби відбитки кулачків; ребрами долонь зроби химерні візерунки на поверхні піску; знайди схожість з іншими предметами (ромашка, сонечко, травинка, дерево, їжачок);
- пройди по поверхні піску кожним пальцем по черзі правою і лівою рукою (можна групувати пальці по два, три, чотири і т. д.)
- пограй на поверхні піску, як на клавіатурі піаніно або комп'ютера
- занур в сухий пісок кисті рук і починай ними ворушити, спостерігаючи за тим, як змінюється піщаний рельєф;
- звільни руки від піску, не здійснюючи різких рухів, тільки ворущачи пальцями і здуваючи піщинки;

Запитання після вправи: що ти відчував при роботі з піском? Тобі було приємно чи ні?

Гра «Тематичний світ»

Мета: розвиток творчих та комунікативних навичок.

Дітям дається інструкція, наприклад, побудувати світ «Мое життя», «Моя школа (садок)», «Моя сім'я» тощо та створити героїв цього світу. Вигадати історію, казку. Між фігурами вести діалоги, програвати міні-спектаклі життєвих подій.

Час: 30 хвилин

Рефлексія: психолог цікавиться враженнями дітей від заняття, дякує за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Час: 5 хвилин

ЗАНЯТТЯ 9.

Постановка цілей на майбутнє

Привітання. Вправа «Звуки та почуття».

Звуки та почуття взаємопов'язані. Поговоріть про сумні звуки, веселі звуки, страшні звуки і звуки, що пробуджують інші почуття. Звуки гармошки

або іншого музичного інструменти можуть бути матеріалом такого заняття. Тон голосу також відображає почуття говорить. Діти вловлюють гнів у голосі дорослих навіть у випадках, коли він намагається приховати це почуття. Обговорюйте це відверто. Демонструйте тоном різноманітні емоції. Попросіть дитину зробити це.

Час: 5 хвилин

Малюнок «Міст із минулого у майбутнє та опори благополуччя».

Мета: відслідкувати зміни, проаналізувати динаміку змін у малюнках та думках дітей.

Дитині пропонується намалювати малюнок. Основою для нього послужить проста метафора: *сьогоднішній день (тиждень, місяць) – це міст, яким ми рухаємося з минулого в майбутнє, на них же міст і спирається*. Безумовно, те, як ми бачимо своє минуле та майбутнє, впливає на наш сьогоднішній стан. Чим більше задоволеності від прожитого і чим більше приємних очікувань від майбутнього, тим нам затишніше тут і зараз. Не виключено і зворотний вплив, як ці речі пов'язані.

Діти мають намалювати те, як змінилося їх ставлення до спілкування за час роботи у групі. Відтворити на папері інші зміни, які відбулися всередині.

Пропонується зв'язати два береги переправою, озброївшись олівцями, фломастерами або фарбами (дитина обирає сама), бажано, щоб палітра кольорів була широкою. Можна взяти два листи формату А4 і з'єднати їх у довгу смугу. Для збереження основної мети вправи – висота берегів повинна бути однаковою, якою саме, обирає дитина сама.

Берег, який символічно пов'язаний з минулим, як правило, лівий, можна доповнити написами або просто подумайти про те, які події вашого життя останнім часом (тижня, місяці) для вас були важливими (обрадували, засмутили тощо), потрібно прислухатися до почуттів.

Розфарбувати берег потрібно тими кольорами, до яких потягнеться рука дитини, нехай робить що хоче.

Потім запропонуйте дитині написати або намалювати, які події чекають на неї найближчим часом (тижні, місяці), так би мовити, на іншому березі, які вони викликають почуття? І також його розфарбувати.

Далі потрібно намалювати міст, але поки без опор. Обов'язково промалювати необхідно під мостом якусь лінію – земля, пісок, дорога, дно річки. Якщо зупинилися на ґрунті, можете його покрити рослинністю або намалювати воду, якщо під мостом річка. Але головне, щоб унизу була опорна лінія.

Дитині треба зобразити себе або у вигляді людини або у вигляді будь-якої істоти, транспортного засобу, предмета. Дозвольте пофантазувати.

Опорними стовпами стануть ознаки-навички психологічного здоров'я. Опори будуть трьох видів – вузькі, середні та широкі залежно від задоволеності дитиною рівнем тієї чи іншої ознаки.

Якщо дитина вирішить, що зовсім немає якоїсь навички, присутня його протилежність, відчує високу незадоволеність, то можна знизу зобразити щось на зразок пенька, нехай кожна ознака в якомусь вигляді буде дитячому малюнку. Використовуйте різні кольори та їх відтінки.

Після того як малюнок закінчено, можна зробити деякі спостереження та висновки.

– *Які виникають думки та почуття, коли ви окидаєте поглядом малюнок?*

– *Які почуття виникають до фігури на мосту, яка означає вас?*

– *Зверніть увагу, які кольори ви використовували, може, вони мають якесь символічне значення для вас, чи збігаються використані кольори для берегів з квітами якихось опор (яких?), чи можна це якось витлумачити?*

Також можна оцінити, які опори вам найбільш значущі щодо майбутніх моделей спілкування та ведення комунікації. Розділіть всі ознаки навички на дві категорії:

1) «Залишу, як є»;

2) «Хочу змінити найближчим часом».

Другу групу розділіть ще на дві:

- 1) «Знаю, як змінити» (і складіть список простих конкретних кроків);
- 2) «Не знаю, як змінити» (припустіть варіанти пошуку рішень: статті, книги, допомога друзів та знайомих, звернення до спеціалістам, будь то консультації, тренінги, групи).

Психолог з дітьми обговорюють та розмірковують.

Час: 30 хвилин

Рефлексія: психолог цікавиться враженнями дітей від заняття, дякує за роботу й запрошує на наступну зустріч.

Час: 5 хвилин

ЗАНЯТТЯ 10.

Підсумкове заняття

Привітання. Гра «Я».

Мета: розвиток навичок висловлювання власної думки.

Дітям пропонується закінчити речення.

- Я мрію ...
- Я вірю ...
- Я прагну ...
- Я люблю...
- Я турбуюсь...
- Про мене турбуються...
- У мене вірять...
- Я сподіваюсь...
- У майбутньому я хочу...
- Я стараюсь
- Мені сумно, якщо...
- Я радію, якщо...
- Я не люблю, якщо...
- Мені подобається, якщо діти...
- Мені соромно, коли...

- Мені цікаво, коли ...

Психолог має право попросити прояснити ту чи іншу відповідь.

Вправа «Я тоді та зараз...»

Мета: визначити настрій учасників, налаштування на роботу, порівняти себе на початку занять та зараз.

Учасникам пропонується подумати декілька секунд і сказати, з якою стихією чи природним явищем кожен себе асоціює і чому. Діти мають відслідкувати чи змінився їх стан за час роботи у групі: Чи стали вони впевненіші? Чи навчилися краще комунікувати один з одним?

Час: 10 хвилин

Вправа «Поети»

Мета: розвиток творчого мислення, актуалізація знань з теми.

Пропонується дібрати слова, що характеризують спілкування. Для цього групам роздаються аркуші, на яких вертикально записане слово спілкування.

С-

П-

І-

Л-

К-

У-

В-

А-

Н-

Н-

Я-

Учасникам потрібно підібрати якомога більше слів на кожну з букв цього слова.

Для особливо творчих пропонується скласти вірш, кожен рядок якого буде починатися з запропонованої літери. Результати обговорюються, узагальнюються. Учасники дають визначення терміну «спілкування».

Діляться враженнями, розповідають, чи змінилося їх ставлення до процесу комунікації.

Час: 15 хвилин

Рефлексія: психолог цікавиться враженнями дітей від роботи, дякує за участь й запрошує на контрольну зустріч через місяць.

Час: 5 хвилин

3.2 Аналіз ефективності програми розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії

Аналіз ефективності корекційно-розвиваючої програми та подальшої її корекції може здійснюватися за класичною чотирьохрівневою моделлю Кірпатріка, що була представлена у 1959 році відомим американським вченим Дональдом Кірпатріком та не втрачає своєї актуальності до сьогодні [20] .

Модель включає 4 рівні.

1. «Реакція учасників»:

- суб'єктивна оцінка задоволеності учасників;
- дослідження за стандартизованими опитувальниками;
- усні коментарів від учасників.

2. «Навченість»:

– оцінка переходить від суб'єктивних вражень до результатів зміни знань:

– проведення перевірки теоретичного розуміння учасниками засвоєного матеріалу;

– використання тестів, завдань, опитувальників;

– проведення ділових ігор, де у штучних умовах вимірюється очікуваний рівень навички.

3. «Застосування»:

– після оцінки теоретичного рівня відбувається замір практичних навичок, які використовуються в щоденній практиці учасників;

- застосування методу опитування;
- дослідження за принципом 360 градусів.

4. «Результати»:

- результати навчання розглядаються як ефективність заходів;
- проведення досліджень за стандартизованими опитувальниками;
- усні коментарів від учасників;

аналіз та співвідношення цілей та завдань з реальними результатами роботи [20].

Тож, аналіз ефективності програми розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії може здійснюватися за різними напрямками на основі моніторингових досліджень, спостереження, співбесід та анкетування. Передбачається проведення декілька опитувань чи анкетувань (стартові, проміжні та підсумкові).

Педагогам, що працюють з дітьми, залученими до роботи за корекційно-розвиваючою програмою пропонується заповнювати анкети, у яких відображені їхні спостереження за станом психологічного стану дітей, рівня комфортності мікроклімату у колективі, рівня комунікативних навичок.

Анкетування пропонується також і батькам, які відображають у відповідях на питання анкети свої спостереження, оцінки та побажання.

З дітьми проводяться індивідуальні бесіди, анкетування, тести та соціометрія.

У результаті обробки даних моніторингових можна зробити висновки щодо ефективності даної корекційно-розвиваючої програми, та оцінити ступінь цієї ефективності.

ВИСНОВКИ

Арт-терапія – це складне та багатоаспектне явище, дослідженням якого займалося чимало учених. У науковій психотерапевтичній літературі арт-терапія розглядається як група терапевтичних методів, застосування яких передбачає продуктивну художню творчість з використанням ігрових форм, за допомогою яких з'являється можливість зрозуміти несвідомі елементи конфлікту. Такі методи сприяють вивільненню емоцій, стимулюють експресивні здібності та допомагають людині в процесі вербального діалогу з арт-терапевтом зрозуміти та усвідомити сутність своїх проблем, що призводить до позитивних змін внутрішнього стану.

Незважаючи на складність у визначенні цього поняття науковцями, ми дійшли висновку, що головна ціль застосування арт-терапії – гармонізація розвитку особистості через розвиток вміння самовираження та самопізнання. Окрім того, арт-терапія допомагає пізнати власні страхи та переживання через експресивні образи, які малює підсвідомість людини. Арт-терапія в освітньому процесі може бути ефективним інструментом розвитку особистості. Арт-терапія є способом розвитку творчого потенціалу дитини та її креативності. Для учнів такий вид діяльності є не лише приємним проведенням часу. За умови успішного застосування методів арт-терапії, психолог, педагог або батьки можуть допомогти дитині розвинути життєво необхідні вміння та навички, до яких, у тому числі, належать і комунікативні вміння.

Важливою складовою розвитку особистості є формування у ній умінь та навичок, пов'язаних з культурою спілкування. Комунікативна компетентність є обов'язковою складовою гармонійного розвитку особистості та складається з таких умінь і навичок: уміння чітко та зрозуміло висловлювати власні думки, слухати і чути співрозмовника, грамотно вести бесіду, співпрацювати, аргументовано доносити свою точку зору, толерантно ставитися до думок

інших та відстоювати власну позицію – комунікативні уміння. Науковці виокремлюють такі структурні компоненти комунікативної компетентності особистості: знання, уміння та мотивація. Опанування особистістю знаннями та нормами комунікації, а у майбутньому – реалізація цих комунікативних знань у практичній діяльності через комунікативні вміння та навички є показником сформованості у людини певного рівня комунікативної компетентності. Відповідно, дуже важливо починати розвивати цю компетентність з наймолодшого віку, оскільки правильно розвинені комунікативні уміння в майбутньому слугуватимуть фундаментом для життєвого успіху людини.

Дослідивши особливості психологічного розвитку дитини молодшого шкільного віку, ми з'ясували, що будь-який вік дитини характеризується певними особливостями, які в сукупності формують своєрідні моделі поведінки та є важливою складовою особистості. У молодшому шкільному віці розвиваються важливі психічні процеси, серед яких мислення, мовлення, світосприйняття, концентрація уваги та пам'яті. При цьому дитина починає їх більше усвідомлювати та розуміти. Цей період можемо охарактеризувати як перехідний між дошкільним дитинством та учнівством, тому дитина переживає важливий етап становлення та усвідомлення себе як особистості з новими характерними рисами та можливостями.

Ми розглянули три важливі сфери особистості, які у період молодшого шкільного віку піддаються активному розвитку та впливу, - інтелектуальна (пізнавальна), емоційна та соціальна. Зокрема, інтелект дитину у цьому віці активно розвивається, оскільки з'являються нові пізнавальні задачі. Від найбільш примітивних прийомів учень переходить до групування, осмислення зв'язків різних частин матеріалу. У школі за відносно короткий період школяр засвоює певну кількість понять, а також вчиться виконувати різноманітні розумові операції. У цьому віці формується здатність зосереджувати увагу на малоцікавих для дитини речах.

У емоційній сфері дитини її переживання набувають нового сенсу, між ними встановлюються зв'язки, стає можливою боротьба переживань. Зовнішні події, ситуації, стосунки з оточенням становлять зміст переживань, вони своєрідно переломлюються у свідомості, і емоційні уявлення про них складаються залежно від логіки почуттів дитини, її рівня потреб, очікувань (одна і та ж оцінка, отримана на уроці різними дітьми, викличе в них абсолютно різний емоційний відгук).

Окрім того, дитина також зустрічається з новими відкриттями та викликами у соціумі: виникають нові взаємини з оточуючими людьми, а також нові обов'язки. Учень живе за встановленим режимом дня, вивчає визначені шкільною програмою предмети, підкоряється шкільним правилам поведінки. Ця соціальна ситуація вимагає формування навчальної діяльності, яка спрямована на засвоєння науки й культури. Відповідно, однією з головних цілей початкової освіти є формування такої навчальної діяльності, яка б навчила школярів вчитися.

Важливою складовою освітнього процесу, особливо для молодших школярів, є мотивація діяльності. Успіх освітньої діяльності залежить не лише від засвоєння учнями знань, а й від прагнень досягати високих результатів та розвивати в собі найкращі якості, тобто від мотивації. Як правило, дитина, що приходить до першого класу уже є мотивованою до навчання, оскільки, розпочинаючи новий період свого життя, вона відчуває дорослішання, більшу відповідальність та свободу. Тому головна задача педагогів, психологів та батьків полягає у тому, щоб розвивати цю мотивацію, стимулювати дитину до навчання, надаючи їй постійну підтримку та допомогу.

Вправи з арт-терапії служать інструментом для вивчення почуттів, ідей та подій, для розвитку міжособистісних відносин, для зміцнення самооцінки та впевненості та створення більш впевненого образу самого себе. Розвиток навичок спілкування пов'язаний з декількома способами та етапами арт-терапевтичної діяльності. Перед початком роботи необхідно пояснити дітям, що в арт-терапії немає правильного або неправильного, так школярі зможуть

досягти внутрішнього відчуття безпеки та усвідомити, що створення образів – це спосіб передачі свого досвіду, думок і почуттів, і що їх не критикуватимуть і не оцінюватимуть. Процес арт-терапевтичної діяльності дитини можемо умовно поділити на три етапи: 1) цілепокладання та пояснення дитині мети та завдань її діяльності. У процесі формулювання та висловлення думки про свої бажання та цілі, що стосуються арт-терапевтичної діяльності, дитина не тільки вчиться виражати свої наміри, задуми, задачі. Вона також навчається спілкуванню з оточенням – як з дорослим, який виконує роль наставника, так і з однолітками, які також беруть участь у процесі цієї діяльності. 2) безпосередньо процес творчої діяльності дитини. На цьому етапі дуже важливо застосовувати індивідуальний підхід до кожного школяра, зважаючи на його психологічні особливості та потреби. Не треба вимагати від кожного коментування своєї роботи, оскільки бажання спілкуватися має ґрунтуватися на особистих потребах та мотивах. Тільки за умови внутрішнього бажання дитини спілкуватися, готовності до обговорення та її відкритості можна досягти ефективного формування комунікативної компетентності. 3) Обговорення результатів роботи. На цьому етапі варто дати дитині можливість описати результат своєї творчості, зазначивши, які емоції вона відчувала у процесі. При цьому будуть розвиватись не лише навички говоріння та спілкування, а й уміння слідкувати за своїми почуттями, відстежувати власні емоції та здійснювати над ними рефлексію.

У процесі обговорення з учасниками занять їх творчої діяльності психолог може використовувати різні прийоми. Арт-терапевтичні вправи можна будувати по-різному. А також важливо знайти спосіб зберігати роботи дитини, оскільки вони становлять велику цінність для неї. Існує безліч способів – наприклад, спеціальні папки, книга чи журнал, виставки (які можна робити індивідуально чи спільно). До цих робіт можна повертатися у майбутньому для їх спільного або індивідуального обговорення зі школярами, здійснювати рефлексію над своїм минулим та вчитися порівнювати свої емоції в різні періоди життя.

Потреба в спілкуванні – це основана, базова потреб людини. Значущість спілкування як базової потреби визначається тим, що «вона диктує поведінку людей з не меншою владністю, ніж, наприклад, так звані життєві потреби». Спілкування – необхідна умова нормального розвитку людини як члена суспільства і як особистості, умова її духовного і фізичного здоров'я [18, 182].

Дітям молодшого шкільного віку іноді буває дуже важко висловити свою думку силу своєї необізнаності, невпевненості та віку. Тому створення та використання корекційно-розвивальної програми розвитку комунікативної компетентності молодших школярів шляхом застосування арт-терапії у сучасній школі є актуальним та заслуговує уваги з боку психологів, вчителів та батьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Альохіна Н. В. Формування майбутньої компетентності майбутніх фахівців. URL: <https://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/4336/1/doc%20%281%29.pdf>
2. Бех І. Д. Виховання особистості. Київ: Либідь, 2008. 838 с.
3. Бриндіков Ю. Арт-терапія: суть, можливості роботи з військовослужбовцями, учасниками бойових дій. Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Педагогіка. Соціальна робота / голов. ред. І.В. Козубовська. Ужгород : Говерла, 2017. Вип. 2 (41). С. 42-45. URL: <https://cutt.ly/VB14asv>
4. Бусел, В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 (Vol. 14). Ірпінь : Перун, 2001. 1736 с.
5. Волик А. Арт-терапія як метод зцілення. Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку. С. 148-150. URL: <https://cutt.ly/sB15Vor>
6. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник / Вид. друге, доп. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.
7. Докторович М. О. Арт-терапія в діяльності психолога та соціального педагога. Київ: Редакції загальнопедагогічних газет, 2014. 96 с.
8. Земелюк М., Магдисюк Л., Ольхова Н. Арт-терапія як засіб творчої самореалізації особистості. Психологія: реальність і перспективи. Випуск 10, 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/347861547_ART-TERAPIA_AK_ZASIB_TVORCOI_SAMOREALIZACII_OSOBISTOSTI
9. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії: навч.-метод. посібник. Ч.1. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 232 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3301/1/%D0%90%D1%80%D1%82%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BF%D1%96%D1%8F-19-10-20.pdf>

10. Корніяка О. Особливості розвитку комунікативної компетентності фахівців на різних етапах їх професійного становлення. Психолінгвістика: Зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2011. Вип.8. С. 33 – 45.
11. Пономарьова К. І. Формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі навчання української мови : методичний посібник. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2020. 88 с. URL: <https://znayshov.com/FR/5696/125.pdf>
12. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти. Київ: Грамота, 2012. 504 с.
13. Смілянець І. О. Арт-терапія як засіб саморозвитку підлітків. Науковий огляд. 2015. №2. С. 42-45.
14. Стукало О.А. Комунікативні якості викладача як фактор удосконалення професійного спілкування. URL: <http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2009/5/65.pdf>
15. Томчук М.І., Яцюк М.В. Соціально-психологічна підтримка дітей, які переживають батьківську втрату. Навчально-методичний посібник. Вінниця: КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти», 2016. 58 с.
16. Федій О. А. Естетотерапія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 256 с.
17. Фомішина, О. О. Людське вимірювання культури (на матеріалі соціометрії Дж. Морено). Редакційна колегія: ЮС Сабадаш, доктор культурології, професор (голова), СВ Янковський, кандидат філософських наук, доцент. Затверджено на засіданні кафедри культурології та інформаційної діяльності (протокол № 5 від 12.11. 2021), С. 142-144.
18. Харченко, Л. Ділове спілкування як одна з основних потреб людини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2012. Вип. 24. С. 182-185

19. Шевцова Г. Г. Молодший шкільний вік: традиції та інновації в дослідженнях. Педагогічні науки: Зб. наук. праць. Вип. LXVIII. м. Херсон, ХДУ, 2015. С. 134 – 138. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/4707/стаття%20молодший%20шкільний%20вік.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
20. Kirkpatrick, D., & Kirpatrick, J. D. The Kirkpatrick four levels. Kirkpatrick Partners. 2011. URL: https://www.academia.edu/16928837/Kirkpatrick_four_level
21. Liebmann M. Art Therapy for Groups: A Handbook of Themes, Games and Exercises. Cambridge, MA : Brooklyn Books, 1986.

**Декларація академічної доброчесності здобувача ступеня вищої
освіти ЗНУ**

Я Черкун Катерина Євгенівна, студентка 2 курсу, заочної форми навчання, факультету психології, спеціальність 053 Психологія, адреса електронної пошти cherkunkate1@gmail.com, –підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Арт-терапія як засіб формування комунікативної компетентності молодших школярів» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений/ознайомлена;

–заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

–згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (студент) Черкун К.Є.

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (науковий керівник) Губа Н.О.